

SOSYAL SERMAYE HAKKINDA DOĞRU BİLİNDİĞİ SANILAN YANLIŞLAR

About Social Capital Wrongs That Would Be Known By The Right

Zeynep BAKI

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji ABD, Sakarya/Türkiye

ÖZET

Sıkça kullanılan sosyal sermaye teorisi, son çeyrek yüzyılda sosyal bilimler literatüründe yer almaya başlasa da, ilk olarak iktisat ve siyaset bilimi gibi alanlarda karşımıza çıkmış bir kavramdır. Küreselleşen Dünya görüşü ile sosyal ağ ve bağlantıların önem kazanması bu kavram üzerine araştırmacıların odaklanmasına imkân sağladı. Söz konusu kavram ekonomiden sağlığa çevremizde her alanda kullanılmasına rağmen, üzerinde hemfikir olunan net bir tanımın bulunmaması, kavramı araştırmalarında konu edinenlerin kullandıkları yöntem bağlamında kavrama birbirinden farklı anlamlar atfetmeleriyle sonuçlanmıştır. Sosyal sermayenin yapılan çalışmalarda toplum için yarar sağlayan bir etken olarak işlev görmesi de kavramın tek boyutlu ele alınmasına sebebiyet vermiştir. Söz konusu kavramın eğitim ve sağlık alanlarında etkili olduğu, suçta azalma, güvenlik, refah ve bireysel mutluluğu artırdığı tahmin edilse de toplumsal bağ ve sosyal ilişkilere zarar vermesi de olası ihtimaller arasındadır. Bu makale sosyal sermaye hakkında bu kadar olumlu yazılmış yazı varken neden toplumsal açıdan olumsuz etkilerinin detaylı bir şekilde incelemeye tabii tutulmadığı sorusu ile yola çıkılarak oluşturulmuştur. Sosyal sermayenin gelişimi ve dönüşümü hakkında bilgi verilip önde gelen çalışmalar ekseninde doğru bilindiği sanılan yanlışlar, sosyal sermayenin olumsuz etkileri yorumlar dâhilinde ele alınıp mevcut araştırmalardaki eksiklikler ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Sermaye, Sosyal Ağ, Sosyal İlişkiler

ABSTRACT

Although the frequently used social capital theory started to appear in the social sciences literature in the last quarter century, it is a concept that we first encountered in fields such as economics and political science. The globalization of the world view and the importance of social networks and connections allowed researchers to focus on this concept. Although the concept in question was used in every area of our environment from economy to health, the lack of a clear definition agreed upon, resulted in those who took the concept in their research to grasp different meanings in the context of the method they used. The fact that social capital functions as a beneficial factor for the society in the studies carried out also caused the concept to be handled one-dimensionally. Although it is estimated that the concept in question is effective in the fields of education and health, decreases in crime, increases security, prosperity and individual happiness, it is also possible that it harms social bonds and social relations. This article was created with the question of why socially negative effects are not examined in detail while there is such a positive writing about social capital. Giving information about the development and transformation of social capital, the mistakes that are thought to be known correctly in the axis of leading studies, the negative effects of social capital are handled within the comments and deficiencies in current research are tried to be revealed.

Keywords: Social Capital, Social Network, Social Relations

1.GİRİŞ

Son yıllarda, sosyal sermaye kavramı iktisadi sermayenin yanında sosyolojik olarak da alan yazınında kullanılmaya başlanmıştır. Sosyal sermaye mefhumunun temel dayanağı, toplumun sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmesinde, sosyal iletişim ağlarının hayati bir rol oynamasıdır (Şan, 2007: 71). Bu yönüyle sosyal sermaye, sosyal iletişim becerileri, sosyal ağ ve bağlantılarla alakalıdır. Bireyin sosyal ilişkileri sosyal sermaye birikiminin seviyesini belirlerken, toplumun sosyal sermayesi bireyin sosyal sermayesini etkilemektedir (Şan ve Akyiğit, 2015:128). Toplum için hayati önem taşıyan bu kavram hakkında yapılan çalışmalar da en az bu kavram kadar önem arz etmektedir. Bugüne kadar şekillenen literatürde, sosyal sermayenin pozitif etkilerine odaklanıp toplum için yarar sağlayan bir figür olarak anlamlandırılırken çok boyutlu kavramın negatif etkilerine gereken önemin ve dikkatin verilmediği göze çarpmaktadır. Değişen dünya şartları ve toplumların karmaşıklaşan yapısı göz önüne alındığında, söz konusu kavramın sosyo-kültürel ve ekonomik bağlamda her türlü yarar sağladığını iddia etmek olanaksızdır.

Bu manada “sosyal sermaye terimiyle ilgili tanımsal ve ideolojik sorunlar; sosyal sermayenin boyutu, seviyesi, biçimi, belirleyicileri olumlu ve olumsuz etkileri tartışmalarında fazlaca çeşitliliğe sebep olmuştur. Bu tartışmalar, kavramsallaştırma çalışmalarının güç kaybetmesine ve ortak ölçüm göstergeleri konusunda belirsizlik yaşanmasına sebep olmaktadır” (Gerni,2013: 3). Bu belirsizliğin nedeni kavramın muğlak olması ve araştırmacıların birbirinden farklı, birbiriyle çelişen tanımlamalarda bulunmasına, nitel değişkenlere bağlı olarak anlam atfedilmesine, standart kavramsallaştırma çalışmalardan literatürün yoksun olması ve istatistiki sebeplere dayanmaktadır (Fine,2008: 287). Çalışmaların muğlak kalmasının, araştırmacıların tartışılabilir sonuçlara meyletmesinin bir diğer sebebi de sosyal sermaye kapasitesinin benimsediklerinin sosyal sermaye yaklaşımına göre değişkenlik göstermesidir (Özen ve Aslan, 2006: 131). Tartışmaların temelinde yatan ana etmeni ve kavramın sahip olduğu potansiyeli açığa çıkarırken hangi yöntemin kullanıldığını irdelemek, kavramı açıklarken meydana gelen yanlış tasvirleri en aza indirmede yol gösterici olması açısından önemlidir.

Sosyal sermaye doğası gereği toplumsal bağları, ilişkileri temsil ettiğinden ilişkiler gibi sosyal sermaye de toplum içinde zamanla değişkenlik gösterebilmektedir. Aynı zamanda sosyal sermayenin net olmayan kavramsallaştırmaları ve farklı tanımları, uygun şekilde düzenleme yapabilmeyi ve sosyal sermayenin ölçümünü güç duruma sokmaktadır (Lehtonen,2004: 206). Öncelikli olarak toplumda insan yapımı her şeyin değişken olduğu dikkate alınır sosyal sermayenin yarar sağlarken zararları olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Yapılan çalışmalarda sosyal sermayenin toplumsal yapı üzerine etkilerinin pozitif odaklı ilerlemesi, çok boyutlu sosyal sermaye olgusunu teorik bir zemine oturtmakta çalışmaları zora sokmaktadır. Bu noktada, bu çalışma konu alanı itibarıyla sosyal sermaye kavramını çeşitli yönleriyle ele alarak önde gelen sosyologların görüşleri bağlamında kavramsallaştırma çalışmalarının görece eksik ve olumsuz yönlerini tahlil etmeyi amaçlamaktadır.

2.SOSYAL SERMAYE KAVRAMI ve TARİHÇESİ

Sosyal sermayenin terim olarak karşımıza çıkması her ne kadar yeni olsa da sosyal yapının işlerliği açısından bilimsel bir disiplin olarak boyut kazanması kavramsallaştırma çalışmalarıyla mümkün olmuştur. İnsanlar, doğası gereği birbirleriyle sürekli bir iletişim içerisindedir ve birbirlerine bağımlı bir şekilde yaşamlarını devam ettirmektedirler. İki insan arasındaki ilişki, bireylerin sosyal sermayesini şekillendirdiğinden, bir kişinin ne kadar fazla, ne kadar farklı insan tanıyor olması ve onlarla ne kadar zaman geçirdiği, ortak hayat görüşünü paylaştığı sosyal sermaye bakımından onun zenginliğinin göstergesidir. İnsanların genelde zor durumda kaldıklarında, yardıma ihtiyaçları olduğunda ilk olarak tanıdıkları ve güvendikleri kişilere başvurdukları bir gerçektir. Toplumun ilk basamağı olan aile, akraba, arkadaşlarla iletişime geçmek resmi bürokrasiyle uğraşmaktan daha kolay ve daha hızlıdır. Bu süreçte bireylerle kurulan ilişkiler de sosyal sermaye birikimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Field,2008: 1-3). Sosyal sermaye kavramı “ekonomik yazın, bireylerin diğerleriyle etkileşimde bulunma girişimlerine ve sosyal sermaye kaynaklarına odaklanmış, onun kalkınmaya ne şekilde, hangi oranda katkıda bulunacağı üzerinde durmuştur. Siyasal bilimler yazını, insan davranışının şekillenmesinde kurumların, politik ve sosyal normların rolüne odaklanmış, etkili bir yönetime katkısının nasıl ve ne oranda olacağı hususuna eğilmiştir. Sosyolojik yazın ise sosyal örgütün güven, karşılıklı olmak ve sivil katılım ağları gibi özelliklerini merkeze alan bir yaklaşımla konuyu ele almıştır. Sosyolojik yazında sınırlı sayıda da olsa, sosyal sermayenin toplumsal birlik, bütünlük, dayanışma ve kalkınmaya katkısı üzerinde de durulmuştur”(Şan ve Şimşek, 2011: 99). Sosyal sermaye kavramı son 40 yıllık süreçte artan bir şekilde kullanılsa da tarihsel olarak ilk defa 1916 yılında Lyda Judson Hanifan tarafından “kırsal okul toplulukları merkezleri” ile ilişkili yaptığı analizlerde kullanılmıştır. Hanifan tarafından kullanılan sosyal sermaye kavramı literatüre ilk olarak “insanların günlük yaşamında şu somut maddeler oldukça değerlidir: Sosyal birlik oluşturan bireyler ve aileler arasındaki iyi niyet, arkadaşlık, sempati ve sosyal ilişki... Eğer bir birey komşusuyla ve onlar da diğerleriyle iletişim kurarsa, orada, doğrudan doğruya bireyin sosyal ihtiyaçlarını tatmin edecek ve tüm toplumun yaşam koşullarında önemli ilerlemeler için yeterli sosyal imkânlar doğuracak, bir sosyal sermaye birikimi sağlanacaktır” şeklinde girmiştir(Woolcock ve Narayan,2000: 5 akt. Öğüt ve Erbil,2009: 5). Daha sonra kavram, Jane Jacobs’un 1961 yılında yayınlanan *Büyük Amerikan Kentlerinin Yaşamı ve Ölümü* adlı kitabında kent sosyolojisi ve komşuluk bağları ekseninde tekrar ele alınmıştır(Şan,2008: 78). Ivan Light “Ethnic Enterprise in America” (1972) çalışmasında “sosyal sermaye” kavramını 1970’lerde varoşların ekonomik seviyesini ve buna bağlı problemlerini analiz etmede kullanmıştır. Coleman sosyal sermaye terimini literatüre kazandıran ve kendi düşüncelerine yön veren kişinin iktisatçı Glenn Loury olduğunu iddia etmektedir. Loury, 1977’de yaptığı “A Dynamic Theory of

Racial Income Differences” adını verdiği çalışmasında Amerika'daki farklı etnik gruplar arasındaki gelir farklılıklarının neden kaynaklandığını araştırmış ve bu farklılıkların temelini sosyal sermayeyi oturtmuştur(Şan ve Şimşek, 2011: 93-94). 1970-1980’li yıllar arasında Pierre Bourdieu, sosyal sermaye kavramına yön veren isim olurken sosyal bilimcileri ve siyasetçileri sosyoloji ve ekonomi olgularını birleştirerek tek çatı altında toplayan isim James Coleman olmuştur. Robert Putnam’ın önderliğindeki araştırmalar ise halkın ilgi düzeyine inerek sosyal sermaye kavramı odaklı ilerleme ve gelişme gösterdiği de aşikârdır. Sosyal sermaye kavramını “güven” adlı çalışmasıyla gündemde tutan Fukuyama’nın yanında Dünya Bankası, IMF, UNDP ve çeşitli uluslararası örgütlerin kalkınma odaklı çalışmalarında da kavram önemini korumuştur(Öğüt ve Erbil,2009: 6-7).

3.SOSYAL SERMAYENİN DÖNÜŞÜMÜ

İktisat bilimi tarafından oluşturulan sermaye kavramı, son zamanlarda etki alanını genişleterek sosyal bilimler literatürün de ilgi uyandıran bir olgu olmuştur. Aslına bakılırsa iktisadi yazın alanında “sermaye” kavramı, gelecekte kâr sağlayacak kazanç elde etmek umuduyla yatırım yapmak için bir miktar birikmiş para demektir(Field,2008: 16). Finansal bir olgu olan sermaye kelimesi ile sosyal bir değere sahip olan güven metabolizması bir araya gelerek çoğunlukla ekonomik değeri ifade eden sosyal sermaye kavramında vücut bulmuştur(KOSGEB,2005: 4). Sosyal sermayenin faktörlerinden olan sosyal ağlar sermayenin belirgin şekilde sahip olduğu özellikler gibi ortak para birimine çevrilemez, başka bir şeyin yerine geçemez, nakledilemez ve doğrudan yatırım fırsatlarına çevrilemez(Robison ve diğerleri 2002). Sermaye biçimleri piyasada genelde alınıp satılabilir ve bunun sonunca tanımlaması para aracılığı ile yapılabilir. Fakat sosyal ağlar, sermaye kadar kolay alınıp satılmaz, piyasanın diline kolayca çevrilemez ve gücünü bulunduğu bağlamdan alır(Field,2008: 200). Oysaki yapılan araştırmalar incelendiğinde sermaye kavramı yalnızca maddi kaynakları temsil etmekle kalmamakta, içine toplumsal gelişim için kullanılan verileri ve ölçütleri de dâhil etmektedir. 1930’lu yıllarda ilk olarak ekonomik beşeri sermaye kavramı, işletmenin kendi içinde öngörülebilecek çatışmaları engelleyerek işletmenin çalıştırdığı işçilerine daha üretken bir ortam hazırlaması düşünülerek oluşturulmuştur ve sonrasında emeğin iş performansına katkısı etrafında beşeri sermaye kavramına dönüşmüştür(Yarç,2011: 127). Sonraki 1960 ve 1964 yıllarında sırasıyla Theodora Schultz ve Becker tarafından, ekonomistlerin işçilerin vasıflarını ölçmelerine yardım sağlasın diye geliştirilen insani sermaye kavramı literatüre girmiştir(Field;2008: 17). Bourdieu’nun 1983’te yaptığı sınıflandırmada “*anında ve doğrudan paraya çevrilebilir ve mülkiyet hakları biçiminde kurumsallaştırılabilir olan ekonomik sermaye; belirli şartlar içinde ekonomik sermayeye çevrilebilir olan ve eğitim vasıfları biçiminde kurumsallaştırılabilir olan kültürel sermaye ve toplumsal yükümlülüklerden oluşan, belirli şartlar içinde ekonomik sermayeye çevrilebilir bir soyluluk unvanı gibi biçimlerde kurumsallaştırılabilir olan sosyal sermaye*” şeklinde boyut kazanmıştır(Herrerros,2004: 65). Sosyal sermaye ve kültürel sermaye belirli şart ve durumlar gerçekleştiğinde ekonomik sermayeye çevrilebilir. Bu yorumlar doğrultusunda sosyal sermaye birikimi kurulan ilişkilere, kimlerle bağlantılı olunduğuna, vasıf ve statüye bağlı; kültürel sermaye birikimi eğitim, bilgi, ilgili olunan alanlar(spor, sanat vb.) ekonomik sermaye zenginlik seviyesine bağlı olduğu ön plana çıkmaktadır. 1980’lerden sonra sosyal sermayenin iktisattan belirgin bir şekilde ayrıldığına farkına varılmasına rağmen Türkiye’de bu kavramın çalışılmaya başlanması 2000’li yıllardan sonradır.

4.SOSYAL SERMAYE’NİN OLAĞAN İŞLEYİŞİ DIŞINDAKİ YORUMLAR

Sosyal sermaye kavramının kapalı olarak yer aldığı 19. yüzyıl metinlerinin ardından detaylı ilk kuramsal sosyolojik analiz Pierre Bourdieu’e aittir. Sahip olunan ağ ve bağlantılar sosyal sermayeyi şekillendirmektedir. Sosyal sermayeye yönelik yapılan çalışmalarda Bourdieu sınıfların sürekliliğinin ve eşitsizliğinin üzerinde durmuş ve çalışmalarında sosyal sermayenin yarattığı eşitsizliğin detaylı açıklamalarına yer vermiştir. Bourdieu’e göre “*sosyal sermaye, gerçekte veya uygulamada karşılıklı tanışıklık ve tanımaya dayalı olarak az ya da çok kurumsallaşmış, uzun ömürlü iletişim ağına sahip olması nedeniyle bir bireyin veya bir grubun haklı olarak hissesine düşen kaynakların bir toplamıdır*”(Bourdieu ve Wacquant,1992: 119). Bu hususta var olan sosyal ağlar sürekli bir şekilde yenilenir ve üretilir, durağan değil değişkendir. Gruplar kendi çıkarı için bağlantılarını kullanarak toplumda eşitsizliğe sebep olurken sosyal sermaye imtiyazlıların ve ayrıcalıklarının birikiminden ibaret gözükmemektedir. Dolayısıyla sosyal sermaye Bourdieu’ya göre ezilmişler tarafından karanlık taraf, ayrıcalıklara için aydınlık taraf olarak anlam kazanmaktadır(Field,2008: 39). Kültürel sermayeye sahip olan ailelerin çocuklarının sermaye birikimi dünyaya gelir gelmez başlarken bu durum sosyalleşme aşamasında birikerek artmaktadır. Ailelerin sahip olduğu sermaye ve çocuklarına aktarmadaki sürecin hızı ve boyutu sahip olunan kültürel sermaye



farklarında yatmakta olduğunu belirten Bourdieu, sosyal sermayeye dönüşen kültürel sermayenin de kalıtsal olarak aktarıldığına vurgu yapmaktadır(Bourdieu,2010: 55). Bourdieu, sosyal sermaye kavramının eleştirilecek yönlerine değindiği yazılarında sosyal düzenin farklı temelleri üzerine odaklanmış ve “öznelerin sosyal alandaki durumlarının, onların göreceli sermayelerinin büyüklüğü ve miktarı ile kendi amaçlarına ulaşmak için benimsedikleri belirli stratejiler tarafından belirlendiğini” öne sürmüştür. Aile, eğitim, gelenekler ve inançlar kültürel sermayenin unsurlarını şekillendirir ve birey seçme şansı olmadan bu kültürel sermayenin içine doğmaktadır. Sosyalleşme ve eğitim ilk ailede başlar ve daha sonraki süreç buna bağlı olarak şekillenir. Dolayısıyla, ailesi varlıklı bir kişinin sosyal ağları gelişmiş, iletişim kurduğu insanlar varlıklı ve sosyal sermaye bakımından zengin bireylerdir. Bu şahıs iyi ve kaliteli bir eğitim alır, nihayetinde vasıflı ve nitelikli bir birey olarak topluma katılır. Bunun tam tersi, fakir bir ailenin içine doğan aktörün sosyal sermayesi düşükken, iletişim kurduğu insanların sayısı belirlidir. Kimi birey sosyal sermaye bakımından zengin kiminin birikim bakımından yoksun olması toplumda eşitsizliğin ve adaletsizliğin boy gösterdiğinin kanıtıdır. Sosyal sermaye, kalıtsal olarak zenginden zengine, fakirden fakire aktarılırken sosyal sermayenin sürekliliği de işlerlik kazanmaktadır. Eşitsizlik kalıtsaldır ve nesilden nesile aktarılır bunun sonucu da “eşitsiz sermayenin yeniden üretimi” dir(Field,2008: 19-21). Sermaye, kıyaslama olanağı bulunmayan farklı sermaye biçimlerinin belirsizliğinin yanında üretim aşamasında ortaya çıkan yükümlülükleri ve bu yükümlülüklerin karşılığında garantiye alınmamış olan borçların ödenmeme risklerini de bünyesinde barındırır. Kültürel sermayenin aktarımının gizli olması, unvan gibi eğitsel vasıfların aktarılamaması ve senetlerde olduğu gibi pazarlık payının olmaması mevcut dezavantajları arasında kendine yer açmıştır. Kültürel sermaye, ekonomik sermayeden farklı olarak gözleme tabii tutulmadan doğal bir şekilde aile içinde sürekli aktarıldığı için görünürlüğü eğitim sistemi tarafından onaylanınca anlam kazandığından aktarımı daha gizli ve daha risklidir(Bourdieu,2010: 72-73).

Sosyal sermaye kavramının gelişimde bir diğer katkısı olan sosyolog James Samuel Coleman yaptığı araştırmalarda sosyal sermayenin sadece güçlülerin elinde olmadığını, daha fakir ve toplumun dikkatini çekmeyen, kenarda kalmış topluluklara da yararı olduğunu belirtmiştir. Rasyonel Tercih Kuramından etkilenmiş olan Coleman’a göre sosyal sermaye karşılıklı beklentileri, ortak değerlerle yönetilen güvenli iletişim ağlarını temsil ederek bireyin sınırlarını aşar. Rasyonel tercih teorisine göre klasik ekonomide insanlar çıkarları için davranış sergilerler ve bu teoriye göre sosyal etkileşim, karşılıklı değişim biçimi şeklinde anlam kazanmaktadır. Benzer şekilde bireyler kendi çıkarları uğruna diğer bireyleri düşünmeden sırf kendi istekleri ve ulaşmak istedikleri amaç için hareket edebilirler. İşveren ile işçi, öğretmen öğrenci, müdür ile memur, garson ile müşteri arasında gerçekleşen ikili ilişkilerde, birlikte ve ortak çalışmalarda bile çıkar ilişkisi mevcuttur. Toplumsal işleyişin altında yatan ana etmen, çıkar ilişkisidir. Dolayısıyla sosyal sermayenin, her zaman yararlı olduğunu iddia etmek yanlış bir davranıştır. Bireyler sosyal bağlantılarını kullanarak iş sahibi olabilir, sosyal sermayelerini adaletsizce kullanarak düzenin eşitsiz bir şekilde işleminde etken bir şekilde rol alabilmektedirler. “Bireysel aktörler genelde kendi çıkarlarını sürdürürler; eğer işbirliğini seçerlerse bu, böyle davranmaları onların çıkarına olduğu içindir”(Field,2008: 28-34). Kişilerin kendi çıkarlarını devam ettirmek için kurdukları iletişim ve bağ, karşılıklı güven faktörü hiçe sayılarak kendiliğinden sosyal sermayeyi oluşturmaktadır. Sosyal sermayeyi elinde bulunduran zengin kesim ile sermayeye sınırlı ölçüde sahip olan kesim arasında var olan kaynaklara ulaşmadaki adaletsizlik, sunulan fırsatlara eşit şekilde ulaşamama, dışlanma ve neticesinde bireyler arasında eşitsizlik ve çatışma ile sonuçlanmaktadır. Rasyonel tercih kuramına göre, bireylerin işbirliği yapması söz konusu eylemden çıkarı olduğu içindir. Kazanç ve kar sağlamak, istediğini elde etmek adına hedeflenen yolda her şey mubahtır. İnsanlar arasındaki ilişkilere ve bağlantılara odaklanıldığında insanların kendi adına daima faydalı olanı amaçlamaları doğanın kanunu gereğidir.

Coleman’ın bir başka çalışmasında, ailenin sosyal sermayesini coğrafi değişiklikler, yurtiçi ve yurtdışına yapılan göçler, olumsuz etkilemekle kalmaz çocukların eğitimlerini de zedeler(Field,2008: 67). Herkes sosyal sermayeye sahiptir ve söz konusu sermaye kültürden, eğitime bütün sahip olunan değerleri içine alır. Bir ülkede çıkan savaş, felaketler, salgın hastalıklar ya da bir bölgedeki geçim sıkıntısı, töre, kıtlık gibi sebeplerle bireyler mecburi bir şekilde buldukları bölgeden uzaklaşmak zorunda kalabilir. Bu süreçte göç eden bireyler sahip oldukları sosyal sermayelerini(gelenek, görenek, kültür, davranış, saygı) yanlarında taşırlar ve gittikleri yerin sosyal sermayesi ile kendilerinininki farklılıklar gösterebilir. Söz konusu farklılıklar sonradan gelen bireyler ile yerleşik bireyler arasında çatışma yaratır. Kabullenilmemeye, yadırgamaya maruz kalanların uğradığı dışlanmışlık gösteriyor ki sahip olunan farklı sosyal sermaye birikimi bireyler için her zaman avantaj sağlamamaktadır.

Coleman, çalışan kadınlar üzerine yaptığı bir diğer çalışmada çalışan kadınların çocuklarının sosyal sermayesinin zayıf olduğunu belirtmiştir. Sosyal sermaye ile ekonomik sermaye arasında sıkı bir ilişkinin olduğu ifade edilse de çalışan kadınların aileye ek gelir sağlaması ailenin ekonomik sermayesini yükseltirken ailenin birlikte geçirdiği zamanı azaltmakta ve aile bireyleri arasındaki bağları zayıflatarak ailenin sosyal sermayesini zarara uğratmaktadır(Field,2008: 68). Toplumun en küçük yapı taşı olan ailenin ve aile üyeleri arasındaki bağlarının zarar görmesi toplumsal çözülmeye neden olabilmektedir. Toplumsal çözülmeye gerçekleşmesinin sonucunda sağlıklı bir toplumdaki bahsetmek o toplum için oldukça güçtür.

Robert Putnam sosyal sermaye kavramına oldukça iyimser bakan sosyologlardandır. Sosyal sermaye, toplum tarafından koordine edilen güven, normlar ve iletişim ağlarının etkileşimini kolaylaştıran sosyal organizasyonların özelliklerini kapsamaktadır(Putnam,1993: 167). Putnam, sosyal sermayenin karmaşık doğası gereğince, köprü oluşturan sosyal sermaye ve bağlayıcı olan sosyal sermaye ayrımı yapmaktadır. Köprü oluşturan sosyal sermayeyi farklı insan gruplarını bir araya getiren, bağlayıcı olan sosyal sermayeyi ise homojenliği devam ettiren kavramlar olarak tanımlamıştır. Görüldüğü üzere sosyal sermaye terimi üzerine hem fikir olunan tanımının olmaması ve terimin kendi içinde tutarsızlığa sahip olması, sosyal bilimcilerin çalışmalarında kavramı kendi çalışmalarındaki kullandıkları yöntemlere göre tanımlamalarıyla sonuçlanmıştır. Putnam, sosyal sermayenin olumsuz yönü, “karanlık tarafı” hakkında eserinde kısa bir bölümde bahsetmiş, köprü kuran sosyal sermaye ile bağlayıcı sosyal sermaye arasında gerginliklerin olabileceğinden bahsederek sosyal sermayenin olumsuz taraflarını özetlemiştir. Sosyal sermaye ile refah seviyesi arasında pozitif bir ilişki olduğunu savunan Putnam’ın kişisel görüşüne göre, sosyal sermaye seviyesi yüksek olan toplumların ilerlemesinin aksine zayıf olan toplumlar yerinde saymaya mahkûmdur. Toplumların ilerleyebilmesi ile sosyal sermaye birikimleri arasında sıkı bağ vardır. Sosyal sermayenin ekonomik sermaye ile olan bağlantısından yola çıkarak, bir toplum içerisinde zengin ile yoksul arasındaki farkın aynı şekilde sosyal sermaye birikiminde de görülmesi şaşırtıcı değildir. Bu noktada farkına varmamız gereken husus, sosyal sermayeye sahip olanların da aslında kaynakları elinde bulunduranlara bağımlı olduğudur. Toplumlar için hayati önem taşıyan söz konusu kavramın ana fikri, toplumların kendi içinde kurdukları iletişim, sosyal ağlar, işbirliği, toplumsal ortaklıkların değeridir.

5.SOSYAL SERMAYE HAKKINDA DOĞRU OLARAK BİLİLEN YANLIŞLAR

Sosyal sermaye genel hatlarıyla ilerlemenin ve gelişmişliğin resmedilmiş halidir. Bu bakımdan yapılan çalışmalarda sosyal sermayenin toplum üzerindeki yararlarına ve olumlu etkilerine yapılan vurgu sürekli bir şekilde artmaktadır. Kavramın toplum üzerinde oluşturduğu avantajların yanında oluşturduğu yanlışlar, görmezden gelinen eksiklikler ve karanlık tarafının topluma olan etkileri de araştırma kapsamına dâhil edilip detaylı analizleri yapılması gerekmektedir. Zira bir görüşü veyahut bir düşüncüyü açıklarken yanlı davranmak ve tamamen pozitif etkilerinden bahsetmek, kavramı değerlendirirken objektif hareket etmeye zincir vurabilir. Sosyal sermayenin toplumsal ilerleme ve bireysel yarar sağlamak adına ilişkilerde karşılıklı işbirliğine dayanması, mevcut çıkar ilişkisinin olumlu sonuçlar kadar olumsuz sonuçlar da doğurabileceğini göstermektedir. Bireysel çıkarlar uğruna sosyal sermaye kötüye kullanılabilir, yanlış amaçlara hizmet edebilir. Field’in de ifade ettiği gibi “*insan topluluklarında grup dayanışması daha çok grup dışı bireylere karşı düşmanlık için kullanılmıştır*”. Bu manada, üyesi olunan grubun görüşlerini benimserken, diğer görüşlere hoşgörülü davranılmamakta ve diğer görüşlerin savunucuları dışlanmaya maruz kalmaktadır. Genel itibarıyla Bourdieu’nun görüşlerine bakıldığında “sosyal sermayenin olumsuz sonuçlarının faydalı sonuçlarından ayırmanın mümkün olmadığını”, Putnam’ın görüşlerine baktığımızda “sosyal sermayenin faydaları ağır basıyor ise de kötü sonuçların varlığını kesinlikle kabul etmek gerekir”, sosyal sermaye hakkında olumlu düşünen Coleman’ın düşüncelerine baktığımızda ise sosyal sermayenin olumsuz bir yanının olabileceğini kabul ettiğini görmekteyiz(Field,2008: 104-105).

Toplumda ağlara ve kaynaklara ulaşım olanaklarının eşitsiz dağılımı beraberinde sosyal sermayenin eşitsiz oluşumu şeklinde ivme kazanmıştır. Sosyal sermaye, aile, arkadaşlık ve akrabalık bağlarına sahip olan bireylerin menfaatleri için bu bağları kullanmaları sosyal sermayesi zayıf olanlar ile arasında eşitsizliğe neden olmaktadır. “*Sosyal sermayeye erişim, ona sahip olmayı amaçlayan belirli bireylerin ya da grupların sosyal konumuna bağlıdır ve sosyal sermayenin sosyal konumu, sosyal sermayeye kimin sahip olduğundan bağımsız olarak, onun kullanım değerini belirler*” (Edward ve Foley,1997:677). Sosyal sermayeye ulaşmak için bireylerin ve grupların kimlerle bağlantılı olduğu ve kurdukları bağlar, amaca ulaşmada belirleyici faktördür. Bourdieu’ya göre kişiler sosyal sermayelerini “*diğerlerinin karşısında saygınlıklarını yükselten statü ve ayrıcalığın kaynağına ulaşmanın bir yolu olarak kullanabilirler*”(Field,2008: 106). Bu şekilde statü kazanmak ve ayrıcalık elde etmek amacıyla sosyal



statünün kullanımı eşitsizliği azımsanmayacak ölçüde artırır. Bu eşitsizlik sosyal sermayesi güçlü olanlar tarafından, zayıf olanların sosyal sermayeye ulaşma imkânlarını kısıtlar. Bu doğrultuda “*zenginler giderek daha fazla zenginleşirken, yoksulların payına sosyal sermaye düşer*” (Fine,2010: 12). Başarılı bir doktorun çocuğunun da doktor olabilme olasılığı yüksekken, vasıfsız bir işçinin çocuğunun doktor olma ihtimali düşüktür. “*İletişim ağı içindekiler için tamamen yapıcı olan sosyal sermaye, dünyadaki eşitsizliği güçlendirmeye ve yeniden üretmeye hizmet etmektedir*”(Field,2008: 9). Sosyal sermaye bir nevi, adaletsizliği ve eşitsizliği güçlendirici bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsanlar sosyal sermaye gereği aynı etnik gruba mensup insanlarla daha hızlı ve daha yoğun bir şekilde iletişim kurarken bilakis diğer etnik grup üyeleriyle aralarına mesafe koymaya meyillidir. Dünya Değerler Araştırması’nı genel hatları ile incelediğimizde geleneksel değerleri ağırlıkta olan toplumlarda aile ve dini konular önemliyen başkalarının görüşlerine karşı daha önyargılı; laik-akılcı toplumlarda aile ve din daha önemsizken başkalarına karşı daha hoşgörülü yaklaşmaktadır. Dünya Değerler Araştırması’nda Türkiye’nin konumu geleneksel ve dini bir toplum olarak değerlendirilmiştir. Aile, arkadaşlık ve kan bağının önemli olduğu dindar, muhafazakâr olan ülkemizin insanları kendini mutlu, sağlıklı hissederken başkalarına karşı güvensiz olarak nitelendirmektedir. Bu tanımlamalara bağlı Türkiye, sosyal sermayesi düşük ülkeler arasında zikredilmektedir(Dünya Değerler Araştırması, 2016). Başkalarına karşı güven duymamasına rağmen, göçmenlere karşı sosyal sermayesi yüksek olan ülkeler kadar katı değildir. Sosyal sermayesi yüksek olan ülkelerin kendi içinde yüksek değerlere sahip olması, yabancılara karşı uyguladığı katı kuralların görmezden gelinmesine yetmemektedir. Heterojen yapıya sahip olan ve farklı etnik grup sayısı fazla olan ülkelerin sosyal sermaye birikimleri düşüktür. Neticede Türkiye heterojen bir yapıya sahip olduğu için sosyal sermayesi zayıftır; bu heterojen grubun üyesi olan toplumların kaynaklara ulaşımı da sınırlandırılmaktadır(Field,2008: 111). Bir topluma sadece heterojen bir yapıya sahip veyahut güven bağları zayıf diye sosyal sermayesi düşüktür damgası vurmak tartışmalı bir konudur. Zira her toplumsal yapının nitelikleri birbirinden farklıdır, bu nedenle sosyal sermayeyi ölçmek için kullanılacak ölçüm göstergeleri hangi ülke için kullanılacaksa sosyal sermaye terimi toplumsal değerleri göz önünde bulundurarak ölçüm disiplininin bakış açısıyla ele alınıp değerlendirmelerin ona göre yapılması gerektiği bir gerçektir(Şan ve Akyığıt, 2015:128). Sosyal sermayeyi ölçme çalışmalarında Dünya Değerler Araştırmasının aktörlere yönelttiği “Sizce genel olarak insanların çoğuna güvenilebilir mi? Yoksa diğer insanlarla ilişki kurarken hiçbir zaman dikkati elden bırakmamak mı gerekir?” sorusuna verilen cevap genel itibarıyla evet ise söz konusu toplumun güven seviyesi yüksek, hayır ise güven seviyesinin düşük olduğu vurgulanmaktadır. Güven seviyesinin yüksek olduğu kesimlerde, sosyal sermayenin yanında ekonomik sermayenin de yüksek olduğu varsayılmaktadır. Fakat çok boyutlu olan sosyal sermaye kavramının unsurlarından olan güven faktörünün tek bir soruya indirgenerek ölçülmeye kalkılması ve sosyal sermayenin de yalnızca güven boyutuyla anlaşılmaya çalışılması başta Fukuyama olmak üzere pek çok düşünür tarafından eleştirilmiştir(Gerni,2013: 74-75). Ayrıyeten, sosyal sermayeyi ölçme çalışmalarında Dünya Değerler Araştırması anket sorularının uygulandığı bölgenin yapısal ve mekânsal özelliklerinin göz ardı edilmesi anketin sonucunu etkileyebilir ve değişkenlere bağlı sonuçlarda tutarsızlıkla sonuçlanabilir.

Kaynaklara ulaşmada sıkıntı yaşayan ülkeler kolay bir şekilde sosyal sermaye oluşturamamakta ve ilerleyememektedir. “*Ülkemiz tıpkı zengin yer altı doğal kaynaklarını istenilen düzeyde kullanmaya muvaffak olamadığı gibi, sahip olduğu geniş sosyal sermaye değer ve rezervlerini de toplumsal döngüye dâhil edip kullanabilme becerisini çoğu kez gösterememiştir. Aile bağlarının, kültürel ve dini değerlerin önemli ve merkezi değerler olarak varlığını günümüzde de koruduğu Türkiye’de sosyal sermaye kaynağı olarak görülebilecek bu unsurlar, güçlü bir sivil toplum geleneğinden destek alamadığı, toplum ve devlet arasında sürüp giden yüksek gerilimli sorunlar nedeniyle sermaye değeri taşımak yerine toplumsal hareketlilik ve dayanışmayı kısıtlayan öğeler haline gelmiştir*” (Şan,2007: 300). Geçmişte yaşanan olaylar, askeri darbeler, yurtdışına olan borçlar, ülke içi eşitsiz gelir dağılımı gibi nedenlerden dolayı insanların birbirine ve hükümete olan güveni zedelenmiş ve dayanışma kavramı da önemini yitirmiştir. “*Sosyal sermayeye sahip olmak bir ülkede sosyal ve ekonomik kaynakların eşit bir şekilde dağılmasını elbette ki garanti etmez*”(Şan, 2007: 93). Kaynaklara erişimin adaletsizce dağılımının etkisiyle sosyal sermayeye bazı kişilerin fazla bazı kişilerin daha az sahip olması toplumda eşitsizliğe sebep olurken bu eşitsizlik toplumsal istikrarsızlığa neden olmaktadır. Bu istikrarsızlık sosyal ilişkilerde, sosyal bağlarda kopmalara neden olarak insanların sağlıklarını da olumsuz yönde etkilemektedir. Örneğin, silah fiziksel bir sermayedir. Bunlara sahip olanlar sosyal sermaye bakımından zengindir, fakat bu sermaye diğer ülkeleri

sömürmek için zorba bir şekilde kullanıldığında toplumlara olan kötü etkisi görmezden gelinmemelidir.

Sosyal sermayenin unsurlarından biri olan güven her zaman iyi anlamına gelmemektedir bilakis kişiye duyulan koşulsuz güven, adetlere ve otoriteye duyulan güvenin temsilidir ve bu bağlamda görmezden gelinen yanlışlar daha fazla yanlışa yönlendirebilir(Field,2008: 161). Refah seviyesini artırmak için biriktirilen ekonomik sermayeye sahip olmak doğal olarak sosyal sermaye birikimi de sağlar, fakat buna bağlantılarla kolay yoldan ulaşmak bireysel olarak diğer kişilere bağımlılıkla sonuçlanabilir. Sadece belli bir statüye kavuşan kişi ile diğerleri arasında eşitsizlik oluşmaz; statüye bağlantılar yoluyla kolay yoldan ulaşan kişide de minnettarlık duygusunun oluşması ve bireyin çalıştığı süre boyunca üzerinde baskı hissetmesiyle sonuçlanabilir. “*Belirli hareketleri kolaylaştırmak bakımından değer taşıyan belirli türdeki sosyal sermaye diğerleri için yararsız ve hatta zararlı olabilir*”(Coleman,1994: 302). Sosyal sermayeye sahip olanlar tamamen sosyal ve ekonomik kaynaklara erişim eşitliğine sahip değildir; ne kadar amacını gerçekleştirmek için uğraştığı, ne kadarını gerçekleştireceği diğer insanların kontrolünde olan kaynaklara bağlıdır. Aynı sosyal sermayeye(aile, akraba, kültür, bağlantılar, gelenek, görenekler) sahip olan insanların ilişki kurması ve etkileşim içinde bulunması farklı sermayeye sahip olanlara kıyasla daha kolaydır. Birbirine benzer olan insanlar birlikte yaşar; zenginler zenginlerle, fakirler fakirlerle, eğitimliler eğitimlilerle. Sosyal sermayenin en belirgin olumsuz taraflarından biri de farklı gruplar arasında belirgin bir çizginin varlığıdır. (Field,2008:205). Çizgiyle birbirinden ayrılmış olan farklı insanlar, ait olduğu alandan diğer alana geçmek için çaba gösterebilir de imkânların izin verdiği sürece bunu gerçekleştirebilirler. Bir kişi doğduğunda alışkanlıklar ve uyumdan ibaret olan sosyal sermayenin içine doğar. Sonraki yaşantısında sosyal sermayesini zenginleştirir veyahut çevresine uyum sağlamaya, çevresini taklit etmeye başlar ve bunun neticesinde davranışları alışkanlığa dönüşür. Etraftaki herkes aynı şeyi yapıyorken bireyin farklı davranması dışlanmasına neden olabilir, bundan dolayı birey dışlanmamak için topluma ayak uydurmaya tercih eder. Ailelerin kültürel ve ekonomik sermayeleri çocukların yeteneklerini, bilgilerini, eğitimlerini, ilgi alanlarını, arkadaş çevresini, vasıflarını etkilerken sermayesi zayıf olanlar yine fırsat eşitsizliğinin kurbanı olmaktadır(Field,2008: 65).

6.SONUÇ

Sosyal sermaye hakkında yapılan yorumlar, öne sürülen iddialar, önde gelen sosyologların düşünceleri bağlamında literatüre giren sosyal sermaye kavramı tartışmaların ana eksenini oluşturmaktadır. Yapılmış kesin bir tanımının olmaması kavramın soyut bir terim olarak kurgulanmasına sebep olmuştur. Sosyal sermaye kavramını ele alan sosyal bilimcilerin çoğu konu alanında kavramın çok boyutlu etkilerinden ziyade sosyal sermayenin ne olduğu, nasıl ölçülmesi gerektiği, topluma katkıları, olumlu yanlarına odaklanmışlardır. Bir toplum hâlihazırda bulunan sosyal bağları, ilişkileri, ilerlemek amacıyla kullanabilmek için sosyal sermayeye sahip olmaya mecburdur. Dolayısıyla sosyal sermayeye sahip olan ülkeler gelişmişken, daha sınırlı sahip olan ülkeler az gelişmiş veya gelişmemiş ülke şeklinde konumlanmaktadır.

Sosyal sermaye üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, terimin aslında çok masum bir kavram olmadığı dikkati çekmektedir. Toplumun devamlılığı için hayati bir öneme sahip olan sosyal sermaye ve ona sahip olanların ilişkileri de çıkar ilişkisine dayandığından karşılıklı güven ister istemez azalmakta ve güvensiz bir toplum yerini toplumsal çözülmeye bırakmaktadır. Bu manada, mekanik toplumlarda insanların birbirlerine karşılıksız yardımda bulunabilmesinin yerini günümüz toplumunda resmi kurumlar ve bürokrasi devralmıştır. İlişkiler daha resmi, yardımlaşma daha organiktir. Geçmiş dönemlerde bir kişinin paraya ihtiyacı olduğunda sahip olduğu zengin sosyal sermaye (aile, akraba, komşu, eş, dost) bunu karşılayabilirken, günümüzde bunu bankalar sağlamaktadır. İnsanlar birbirinden yardım talep etmemekte, bürokrasiyle uğraşmayı tercih etmenin sonucunda da birbirinden uzaklaşmakta ve güven neredeyse bitmek üzeredir. Uğuz “*Türkiye’de insanların bireysel ilişkilerinde akraba ve yakın arkadaşlarına duydukları güvenin yüksek olmasına karşılık sosyal ve kurumsal ilişkilerde de ne tamamen hesaba dayalı ne de tamamen normlara dayalı, ancak zaman içinde oluşan kişisel ilişkilere dayalı bir ‘ilişkisel güven’ inşasının ortaya çıkabileceği*” vurgulamıştır(Uğuz,2011: 36). Bu tam olarak neye güvenip neye güvenmeyecekleri konusunda netliğe sahip olmayan toplumsal yapıdaki belirsizlik, sosyal sermaye birikimi açısından geri kalmamıza sebebiyet vermektedir. “*Sosyal sistemlerin özü iletişimle biçimlenir ve bunu gerçekleştiren etkili araçlardan biri güvendir*” (Erdem ve Özen,2003: 54). Güven, ilişkilerdeki en önemli aktördür ve çıkar ilişkisine dayanan bağlarda güvensizlik hissedildiği takdirde bozulmalar meydana gelmekte ve ilişkiler zedelenmektedir. Bir toplumdaki sosyal sermayeyi ölçme çalışmalarına güven faktörü aracılık etmektedir. Güven unsuru ekseninde, yapılan araştırmalarda ülkemizin güven seviyesinin düşük çıkması



şaşırtıcıdır. Ülkemizin yabancı uyruklu insanlara karşı sosyal sermayesi yüksek olan ülkelerden daha fazla hoşgörülü olduğu aşikârdır. Bu anlamda, sosyal sermayesi düşük bir ülke olarak tasvir edilmemizin altında yatan etmenlerin detaylı bir şekilde irdelemeye tabii tutulması gerekmektedir.

Sosyal sermayeye sahip olmak fırsat eşitliği sağlar ve kaynaklara ulaşımını kolaylaştırır. Sosyal sermaye zenginliği, kaynaklara sahip olanların değeriyle ölçülmektedir. Bu değer toplumlarda zengin ile fakir arasındaki ince çizgiyi oluşturur ve bu çizgi iki taraf arasında eşitsizliğin temsilcisidir. Bu çizgiyi yok edemesek bile etkilerini azaltmak için toplumsal dışlanmışlığı, toplumsal adaletsizliği, fırsat eşitsizliğini ortadan kaldıracak etkili stratejiler uygulanmalı ki, sosyal sermayenin azlığı veya çokluğundan kaynaklanan dezavantajlar en aza indirilebilsin. Eşitsizliği en aza indirebilmek için girişimciler, dışlanmış ve fırsat eşitliğine sahip olmayan bireylerle iş yapmalı ki iletişim bağları güçlensin. Hükümette bunu desteklerse sosyal sermayesi zayıf olan gruplarla bağ kurularak dışlanmışlık ve eşitsizlik bir dereceye kadar azaltılabilir. Burada akademisyenlere, sosyal bilimcilere, araştırmacılara büyük iş düşmektedir. Sosyal sermayenin ekonomi ile özdeşleştirilmesine bağlı kavramın belirsizliklerin artmasına karşın, ortak bir paydada birleşerek kavram literatüre kazandırılmalı, yapılan çalışmalarda sosyal sermayenin yararlı etkileri ile zararlı etkileri bir arada ele alınıp çapraz analiz yapılmalı, sosyal sermayenin tıpkı toplum gibi değişken olduğu unutulmamalı ve zamanla değişeceği için sosyal sermaye üzerine araştırmalara hız kesmeden devam edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Becker, G. S. (1964), Human Capital: a theoretical and empirical analyz, New York: National Bureau of Economic Research,
- Bourdieu, P. ve L. J. D. Wacquant (2003), Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar, Çeviren: Nazlı Ökten, İletişim Yayınları, İstanbul
- Bourdieu, P. (2010), “Sermaye Biçimleri”, Sosyal Sermaye Kuram Uygulama ve Eleştiri içinde, Derleyen: Mehmet Murat Şahin ve Ahmet Zeki Ünal, Değişim Kitabevi, İstanbul
- Coleman, J. S. (1994), Foundations of Social Theory, Cambridge MA: Belknap Press.
- Dünya Değerler Araştırması. (2016), “2010-2014 Türkiye verileri Analizi”, Uluslararası Politika Akademisi.
- Edwards, B. Ve Foley, M. (1997), “Social Capital and the Political Economy of our Discontent”, American Behavioural Scientist, 40:5, s.669-78.
- Erdem, F. ve Özen J.(2003), “Niklas Luhmann'ın Tanıdıklık, Emin Olma Ve Güven Ayrımı” Sosyal Bilimlerde Güven, Editör: Ferda Erdem, Vadi Yayınları, Ankara
- Field, J. (2008) Sosyal Sermaye, (Çev. Bahar Bilgen, Bayram Şen Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul
- Fine, B. (2008), “Sosyal Sermaye Sosyal Bilime Karşı”, Çeviren: Ayşegül Kars, Yordam Kitap, İstanbul
- Fine, B. (2010), “Sosyal Sermaye”, Sosyal Sermaye – Kuram, Uygulama, Eleştiri-, Derleyenler: M. Murat ŞAHİN ve A. Zeki ÜNAL, Değişim Yayınları, İstanbul
- Gerni, M. (2013) Sosyal Sermaye ve Örgütsel Boyutu, Beta Yayıncılık, İstanbul
- Herreros, V. F.(2004), Problem of Forming Social Capital: Why Trust?, Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan.
- Kosgeb(2005). Ekonomik Kalkınmada Sosyal Sermayenin Rolü, Ankara.
- Lehtonen, M. (2004) “The Environmental-Social Interface of Sustainable Development:Capabilities”, Social Capital, Institutions, Ecological Economics.
- Öğüt, A. ve Erbil, C. (2009), Sosyal Sermaye Yönetimi, Çizgi Kitabevi, 2. Baskı, Konya
- Özen, Ş. Ve Aslan Z. (2006), “İçsel ve Dışsal Sosyal Sermaye Yaklaşımları Açısından Türk Toplumunun Sosyal Sermaye Potansiyeli: Ortadoğu Sanayi ve Ticaret Merkezi “Ostim Örneği” Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı:12, s.130-161

Putnam, R. D. (1993) Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton University Press, Ewing, NJ.

Robison, L. J., Schmid, A. A. Ve Siles, M. E. (2002), "Is Social Capital Really Capital?" Rewiwe of Social Economy, 60:1, s.1-21.

Şan, M. K. (2007)"Bilgi Toplumuna Geçişte Sosyal Sermayenin Taşındığı Önem ve Türkiye Gerçeği", Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, Cilt:2, Sayı:1, s.70-94

Şan, M. K. (2008), "Türkiye’de Sosyal Sermaye Kaybının Dini Görünümleri", Bilgi(16), 2008/1: s. 74-98.

Şan, M. K. ve Şimşek, R. (2011), "Sosyal Sermaye Kavramının Tarihsel-Sosyolojik Arkapları", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, s.88-100

Şan, M. K. ve Akyiğit, H. (2015), "Sosyal Sermaye Tartışmaları ve Türkiye’de Sosyal Sermayenin Ölçülmesi Sorunu", Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der. (34): s.123-134.

Uğuz, H., Örselli, E. Ve Sipahi Esra B. (2011) "Sosyal Sermayenin Ölçümü: Türkiye Deneyimi" Akademik İncelemeler Dergisi, , Cilt:6, Sayı:1, s.8-40

Yarcı, S. (2011), "Pierre Bourdieu’da Sosyal Sermaye Kavramı", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, s.8-40

